

Diplum

OSKAR LOORITS

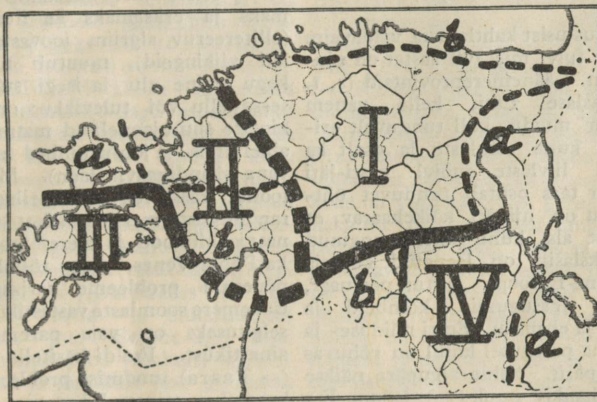
EESTI RAHVALUULE JA USUND

TARTU, 1933

Eesti rahvaluule ja usund.

Eesti rahvaluule kogumist alustavad saksa soost estofiilid A. Thor Helle, J. Forselius (XVII s.), A. W. Hupel, Chr. H. J. Schlegel (XVIII s.), J. H. Rosenplänter, J. W. L. v. Luce, A. F. J. Knüpffer, A. H. Neus, J. B. Holzmayer, E. Ph. Körber, F. J. Wiedemann jt. (XIX s.). Rahvusliku ärkamisega XIX s. keskpaiku siirdub see eestlaste kätte [Fr. R. Fählmann, Fr. R. Kreutzwald (→ need)] ja tõuseb oma haripunktile

Lääne-Pärnumaa, 3) Saaremaa ja Muhu, 4) Lõuna-E. ja Setumaa. Orjaaja isoleerituse tõttu on öieti iga kihelkond omaette tervik, kuna linnad mingit silmapaistvat keskust ei moodusta. (Eesti rahvaluule-repertuaari kohalikke erinevusi → maakonnanimetuste all.) Oma geograafilise asendi poolest on E. olnud püsivaks kultuuri- ja kaubateeks põhja-lõuna ja lääne-ida sõlmekohas ja on sulatanud endasse palju germaani ja idaslaavi elemente ajalooliselt ja esiajalooliselt ajalt. Kõige vähem rahvaluulelisi

Eesti rahvaluulelised kultuuriraioonid.

2007

1880—90-ndais a-is dr. J. Hurda (←) juhtimisel, kelle kõrval kogub palju aineistikku ka M. J. Eisen (←), väiksemal määral dr. M. Veske (←) jt. 1904—15 korraldab dr. O. Kallas (←) üliõpilaste ja muusikameeste abil süstemaatilist rahvaluule ja -viiside kogumist, 1921 a-st alates organiseerib prof. W. Anderson (←) lastelaulude kogumist koolide kaudu; 1927 asutatakse E. Rahvaluule Arhiiv (←), mis koondab olevad käsikirjalised kogud (u. 250 000 lk.) ja asub kogumist ja järelkontrolli juhtima. Eesti rahvaluule uurijast peale eespool-mainitud nimede väärivad erilist tunnustust soome õpetlased K. Krohn, A. Aarne, U. Karttunen, M. Varonen, K. A. Fransilla, U. Harva-Holmberg, A. V. Rantasalo, V. J. Mansikka (→ need); mõned soomlased on eesti rahvaluulet ise ohrtrasti kogunud, näit. O. A. F. Mustonen, A. R. Niemi, A. O. Väisänen (→ need); Soomes on trükitud ka tähtsamad eesti rahvaluule ainekogud Kreutzwaldist Hurda ja Kalda päevini. Alles pärast iseseisvumist suudab E. järjekindlamini asuda oma mineviku suurima kultuuripärandi korraldamisele, uurimisele ja trükkitoimetamisele.

Folkloristlikult jaguneb E. nelja suurde raiooni: 1) Ida- ja Kesk-E. (Viru-, Järva-, Harjumaa, ka põhjapoolsed Tartu- ja Viljandimaa khk-d), 2) Läänemaa, Hiiumaa ja

laene on saadud lätlasilt: ainult mõningad liigo- (←) ja lastelaulud, lastehirmutus pusa (←), söimuseõna ragana jt. Venelasilt on laenatud hulk muinasjutte, legende ja anekdoote, kombeid ja mütoloogilisi kujutelmi, nagu näit. koerakoonud (←), püha Jüri (←) oma „kutsikate“, s. t. huntidega, müristaja Ilja (←), nõianimetus võlu (←) jne. Venelased on olnud kindlasti ka esimesed ristiusu tutvustajad Baltikumis, kes juba enne sakslasi on andnud eestlasile ja liivlasile kristliku põhitermioloogia, kristliku maailmavaate ja elukorralduse alused (→ Patt, Kurat) ja üldjoontes ka kristliku kalendaariumi ühes nädalajaotuse ja mitme tähtpäeva pühitsemise kommetega. Teatavaid vene jooni on märgata veel tule- ja saunakultuses, tuulispea (→ Vihur) ja halltõve (←) kujutelmades ja soendijuttudes, kalurite ebausused jne. Vene mõju on levinud E-sse läbi tuhandeaastase Pihkva-Petseri kultuurivärvava, mitte aga Narva kaudu, kust on läinud eesti suurim rahvaluuleline eksport soomekeelsele ingerlasile, kes omakorda on levitanud eesti rahvaluule Karjalasse ja Soome (teatavasti suur osa Kalevala laule jm. soome rahvaluule on loodud algselt just E-s). Soome laenude vastumõju E-s on selle kõrval hoopis tähtsusetu ja piirdub peam. loitsude, mõningate runode ja väheste usundi-

liste terminitega Viru rannikul. Palju tugevam on rootsi mõju, mis on levinud ajaloolise aja jooksul rootsi asundusist Lääne-E. rannikult ja saartelt sisemaale ja mida on soodustanud ka Rootsi valitsuse aeg ja rootsi kirikuõpetajad. Rootsiasilt on saadud hulk mänge ja tantse, mõningaid tähtpäevade pühitsemise, pulma- jm. kombeid, pühakud Pent, Piret, kirikumeister Olev, Hiiumaa hiid Leiger (→ need), ka mõningad nõia- ja surnuteusu detailid jne. Kõige populaarsemad rootsi laened on varavedaja kratt (←), majavaim tont (←) ja veevaim näkk (←).

Kõigist välismõjustusist kahtlemata valdavaim on saksa laened tulv, mis 700 aastat on ujutunud üle kõik nn. Läänemereprovintsid (s. t. ka E. saatuskaaslase Läti, kelle vanem paganlik repertuaar muidu küll tunduvalt erineb eesti omast, kuna sakslaste ja osalt ka lätlasise sulanud liivlaste mõjul eesti-läti hilisem repertuaar taas osutab tunduvalt ühtlust). Saksa mõju on niivõrt kõikehaarav, et pole rahvaluulelist ala, kuhu poleks tunginud saksapärasusi. Sakslasilt on laenatud keskaja katoliikliku Lääne-Euroopa juturepertuaar, haruldast palju igasuguseid kombeid ja „pruuke“, endeid ja ebausku. Eesti nõiduse- ja maagia-maailm oma praegusel kujul on rõhuv enamikus Saksast pärit. Saksa algupära näikse piima, vilja jne. hankiv puuk (←) Lõuna-E-s ja Saaremaal (vrd. läti *pükis*). Peam. saksa laadi on ka eesti soend (←), kuigi selle lõuna-eestiline ja tõenäoliselt vanem ladestu viitab ühisjoontele Venega. Edasi on sakslased täiendanud ja värskenandanud juba varemini tuttavaid hiiumuistendeid (→ Hiid), substitueerides neisse kristliku kuradi, kes kannab eestis tüüpilist nime vanapagan (←). Kuivõrt saksa kääbuste (←) ja maa-aluste (←) vaimude puhul tuleb arvestada rootsi kaasmõju, vajab veel üksikasjalisemat jälgimist. Eri seisund saksa suhtes on Saaremaal, kes kokkupuuteis Põhja-Saksa rannikuga on omandanud seal peale merimeeste kommete ms. ka maksamere (←), potermanni < klabautermanni (←) ja koguni loksperi < Bloksbergi (←) kujutelmad, kontamineerides viimast omapäraselt varavedaja (←) lugudega. Tugevat saksa mõju tõlkelaenude näol tuleb arvestada muidugi ka vanasõnade, kõnekäändude, mõistatiste, nn. „uemat“ e. lõppriimiliste laulude ja eriti veel lastelaulude ja -lausandite puhul.

Ajaloolise aja germaani laened kõrvall mitmeti erinevat pilti pakub esiajaloolise aja germaani mõju, mis ei pressi enam peale mingisuguse kultuurilise orjastusena, vaid ainult dekooreerib ja süvendab detailes ja niüanses ise aktiivselt loova ja välismõjusidki omapärasava rahva kujutelmi ja arusaamist vastavalt psüühilisile ja kultuurilisile predispositsioonele. Nooremast raua-ajast põlvneb vanem skandinaavia laenede ladestu, mis on läbi imbinud vii-

kingite ilmavaatest ja elutundest. Suur vahe on kõige pealt laened geograafilises levikus: nooremate rootsi laenede leviku keskuseks on Lääne-E., kuna viikingiteaja laened esinevad peam. Ida-E-s Virust Setuni. Sisuliselt ise-loomustavaim sellele jõu- ja jõukuseajastule on hiiumotiivide ja sangarilugude õitseng; tõenäoliselt on isegi „kalev“ (←) viikingeilt saadud, algselt aristokraatse rühmakaaslase, pealiku tähenduses (sõna „kalev“ ise võib aga ka vanemgi olla). Koos uhkemate relvade, rõivaste, ehte jne. anastamisega areneb ülevamaks ja erksamaks ka ilumeel ja luuletung (alliteeruv algriim joovastab eestlasi samuti kui viikingeid), muutub nagu pidulikumaks kogu maine elu ja isegi suhtumine haugatagusesse ellu või tulevikku; omaseks saavad viikingite suurejoonelised matmis- ja osalt ehk ka abiellumis- ja jõulukombed (nimetuski „jõul“ on vana skandinaavia laen). Meredevallutajad on toonud kaasa lugusid imeilusaist vesineidudest, rammusaist merilehmadest (←) jne. Skandinaavia hiilood ja meremütoloogia on tordavad ka Põhja-Venes. See tõstab päevakorda rea põnevaid probleeme varjaagide, venelaste ja läänemere soomlaste vastastikuseist suhteist, mille selgitamiseks on vaja paremat ülevaadet vene ainestikust. Braldi käsitella tuleks veel Thor'i (→ Taara) tundmise probleemi. Läti Henriku kroonikas esinev Tharapita on leidnud interpretatsiooni „Thor, avita“. Ka hilisemas eesti rahvatraditsioonis on Thori esinemine päris kindel. Küsimuse pearaskus seisab aga selles, kas Thor on eksisteerinud eestlaste teadvuses elava jumalana või on siin tegemist ainult sekundäarse, s. t. surnuks kivistunud nime, kommete ja motiivide laenamisega. Rahvapärane ainestik kõneleb just viimase oletuse kasuks.

Eestlaste vanimad kokkupuuted germaanlastega ulatuvad arvatavasti vanemasse rauaajaga gootide juurde. Kuigi läänemere-soomlased olid juba enne põlluharija rahvas, võib siiski oletada sel ajastul suurt põlvkultuuritõusu ja ühenduses sellega ka vee ja pikse tähtsuse esiletungi. Kuivõrt gootid on mõjustanud eesti matuse- ja pulmakombeid, pole senini selgitatud. Väga huvitav on vanade soomeugri loodushingede areng avalisist „vaimudest“ spetsiaalselt kaitsevaimudeks indogermaanlaste ja eriti just gootide mõjul (kuivõrt ka baltlaste, ei ole selge). Seda kajastab gooti laensõna *haldjas* (←), mis on levinud tolaeagsest kultuurikeskusest Virust kogu Põhja-E. alale, kuid on täiesti tundmatu Lõuna-E-s, kus on suutnud tänini elavina püsida eesti vanemad ja omapärasemad loodushingede nimetused „vanad“, „isad“ ja „emad“.

Rahvapäraste laenede kõrvall tuleb eesti folkloristil arvestada ka suurt kirjanduslikku pseudomütoloogiat, mis XIX s. „natsionaalide“ poolt teoretiseeritud küll antiikseil

ja germaani, küll soome eeskujudel või täitsa vabal fantaasial. Eesti pseudomütoloogia tähtsamaks lähtekohaks on olnud K. Ganander'i „Mythologia fennica“ Kr. J. Peterson'i tõlkes. Terve eesti panteon variseb kokku pseudo-olümpiks: jumalate ja pooljumalikkude sangarite maailm on eesti rahvausule võõras literaateide võltsing (→ Vanemuine, Ilmarine, Lämmeküne, Tabovane, Viboane, Ahti, Turis, Rauni, Mirmi, Linda, Salme, Murueit, Lijon, Pikker, Voode, Vikerlane, Tuuslar). Isegi Uku personaalse üljumalana on kirjanduslik import Soomest. Eesti ehtsa rahvaomase mütoloogia aluseks on loodushaldjate-, surnute- ja nõidadeusk. Raske on seletada loodushaldjaid ainult hilisemaks edasiarenguks surnuteusust, nagu on katsutud teha, vaid tõenäoliselt nende primaarseks aluseks on siiski ka käsitus looduse enda hingestatusest analoogiliselt inimhinge-kujutelmaga. Eesti rahvatraditsioonis on säilinud rudimente hinge-kujutelmaga kõigilt arenemisastmelt, alates nimihingest (palju viljeldakse eufemisme), läbi hingushinge (vastavalt termingi „hing“) kuni varihingeni [„varjumees“ (←) on inimesehaldja nimi], keha- ja elundhingeni veres, suguorganes jne. Soome-ugri loodushinged on arenenud juba varakult, arvatavasti indogermaani ja lõplikult just germaani eeskujul kaitsevaimeks: „vaimu“ (←) asemele tungib „haldjas“ (←), s. t. hoidja. Hiljemini on kristlus asendanud need kaitsevaimud pühakutega ja tõrjunud loodushaldjaid endid enam tagaplaanile ja halvaks pandavasse valgustusse — sageli veel ainult pahuks kummitisiks, kes segunevad siis hõlpsasti surnutega, kuradiga, hiidudega jne. — Kõige elujõulisemana on püsinud metsahaldjad, kes alati pole isegi veel inimestunud. Oma olemuselt tunnukse nad mõnikord veel puhtasti looduse „hingedena“ ja neutraalseina inimeste vastu. Sellega seltsivad aga juba ka metsa taimestiku ja loomastiku-linnustiku „kaitsemise“ funktsioonid ja vastavalt sellele teatava kultuse alged, kuna nad äraksitejatena ja haigustajatena sulavad osalt ühte metsa hukkunud surnutega (→ Mets). — Teine suur ja väga elujõuline haldjaterühm ja nimelt veevaimud on arenenud E-s pidevalt germaani eeskujul, gooti ajast hilissaksa laenu deni Saaremaal (→ Vesi). Selgesti germaani algupära osutab ka väga viljeldud veekultus. Kõige populaarsemaks on arenenud ehtgermaani vesineitsi ja näkk (←), kellest jutustatakse enam muistendeid kui ühestki teisest haldjailmelisest olendist. Ühenduses igasuguste veekogudega teatakse üllatavalt palju kohamuistendeid, mis enamikus kuuluvad jällegi germaani repertuaari. Maa (←) ja selle haldjate kultusest on säilinud ainult üksikuid tuhmunud jälgi. — Kõige enam välismõju tungib esile põllunduse ja karjanduse nn. viljakusee. vegetatsiooni-haldjais, kus kristlikud

pühakud on hävitanud vanemad ja algupärase mad kujutelmad peaaegu jäljetult. Lääne-E-s on rudiment ka germaani vegetatsioonivaimest (→ Viljaneitsid, Rukkihunt, Metsik, Ölg-nukk), kuna setudel esineb peko (←). Ainult Kraasna eesti asunduses (tekkinud XVI s.) on säilinud nurmeisa (←), nurme-ema, aiäisa ja karjaisa, kellele viiakse ohvreid nurmele, metsa sarapuupuhma alla või aianurka. — Samuti esineb Kraasnas koduisa ja külajumal, üldiselt aga on kodu- ja majahaldjad (→ Ahi, Ehitised, Maja, Saun) tihedas seoses surnud esivanematega ja on moderniseerunud tihti lihtsalt kummitisiks. — Tulekultus (→ Tuli) pole E-s kuigi arenenud, ka külmataat (→ Külm, Pakane) oma pogaadega on enam muinasjutude poeetiline kui usundiline kuju. Palju populaarsemad on tuulehaldjad (→ Tuul, Marumemm), kelle elujõulisus sõltub tuule tähtsusest põllutöös, kalastusel jm., ja pikne (←), keda on balti-slaavi ja germaani naabrite mõjul hakatud pidama nooli ambuvaks vanameheks [nimed kõu, äike, vanaisa, vanem (→ need) jt. viitavad surnud esiisa poole]. Arvatavasti põlvnevad mitmed eesti piksemütüdid just jõulisest viikingiteajast nagu hiidudegi lood, millele on lisandunud nii vene kui saksa muistendeid ja legende kuradite vanamisest. Muud taevaolude nähtused on leidnud vähem tähelepanu (→ Iilm, Taevas, Tähed, Pilved, Udu, Vikerkaar, Virmalised).

Eesti surnuteusu ideoloogiliseks baasiks on kujutelm, et elu jätkub pärast surma samasugusena nagu siin. Paradiis ja põrgu on alles kristlik import, arenemata on isegi erilise „teise ilma“ kujutelmad [Manala, Hiela, Toonela (→ need) pole kuigi rahvapärased]. Surnud elavad lihtsalt seal, kuhu nad on maetud, s. t. hauas ja hiies (→ Hiis). Germaani maa-alused (←) on eestis kaunis kodunenud, mitte aga surnuteriigi ega selle valitseja kujutelmad. Eesti surnuteusu lähtekohaks on surnu ise oma hinge, laiba ja asukohaga (→ Tooni, Koll, Mumm, Kalm, Käap). Isegi surm-olendi mõiste on abstraheeritud surnust, kes ennustab kolinaga või viirastisena suremist (→ Mardus). Sugulusuhted seovad surnuid elavatega, kes hoolitsevad, et lahkunute elu võiks normaalselt jätkuda. Surnuile pannakse kaasa toitu ja esemeid, mida nad vajavad. Vanimaid eesti pühi on just surnute mälestamine stügisel kolletamise ja närbumise, s. t. loodusegi „suremise“ ajal. Seda kutsutakse „hingedeajaks“ (←). Siis tulevad surnud e. „hinge(kese)d“ (←) koju omastele külla. Neid toidetakse, nendega kõneldakse, neilt palutakse abi, neid koheldakse suurima austuse ja lahkusega. Setudel on püsinud algupärasem komme, et elavad ise lähevad haudadele surnute manu roogadega külla (→ pilt vg. 803). Ristiusu hea ja kurja dualism on juhtinud erilist tähelepanu anormaalsetele surnuile

(nõiad, kadedad, kurjategijad, enesetapjad, hukatud lapsed jne.). Need ei jätka oma elu rahulikult hausa ega suhtu elavasse heatahtlikult, vaid vaenlikult, kummitlevad (→ Kummitis, Näidis, Vilbus), hirmutavad (→ Umbluu), lummutavad silmi (→ Lumb), eksitavad ära (→ Eksimine), haigustavad ja tungivad koguni elu kallale inimesele, kes satub nende kimpu. Muidugi on need motiivid isendast põlised vanad ja ulatuvad tagasi ürgaegadeni, kuid ajaloolisel ajal on nad eesti reaal-

üsna lääne-euroopalise ilme. Muistsest positiivsest nõiatüübist, haldjate ja surnute maailma vahemehest, preestrist ja rahvajuhist pole enam jälgi. Üldse pole teravamalt eraldusjoont nõia ja tavalise inimese vahel, vaid nõiduda võib ja oskab põhimõtteliselt igaüks. Kogu nõiamõiste on muutunud enam-vähem negatiivseks ja nõid peam. kadedaks (←), pahategijaks ja kuradi käsilaseks. Nõia positiivsed funktsioonid piirduvad enustamise (←) ja kõige enam arstimisega. Vahe-

tegemine negatiivse nõia ehk võlu (←) ja positiivse targa (←) ehk tundja (→ Tuusija) vahel pole kuigi kristalliseerunud. Orjaaja majanduslik ja vaimne ruineerimine on soodustanud kesk-aegse maagia ja mustkusti lopsakat juurdumist eriti selles suunas, et hävitada teiste „õnne“ (←), „tulu“, „jätke“, et kadeduses „ära teha“ jne.: kui enda elu pole hea, siis ärge olgu seda kellelgi. Sellele vastukaaluks on väga viljeldud siis muidugi ka igasugust tõrjenõidust (←). Just „sortsimise“ ja „kuntsitegemise“ (→ Kunts) oskuses paisub E-s oma kulminatsioonile saksa röövrüütlite, vaimulikkude ja mõisnikkude „kultuuri“ pärand, mille sarnast pole ühelgi sugurahval sellisel negatiivsel kujul ja määral. — Nagu

Foto A. O. Väisänen.

Setud kalmistul surnuid mälestamas.

elu tingimises hüpnotiseerinud hirmust ja nälgjast haigete närvidega massi õuduslugude otse epideemilisele põdemisele sellisel määratul rohkusel ja teemaderikkusel, millist pole ühelgi sugurahval. See uuem surnuteusu lade koos muistenditulevaga on kontsentreerunud „kodu-käija“ (←) mõiste ümber (Saaremaal → Külming), mis on kuradi kõrval eesti usundi populaarseim üleloomulik olend. Kuigi kodukäija kujutelm ise on vanemat algupära, siis praeguse sisu on ta saanud täiel määral formalistliku kiriku ja saksa „Heimgänger“i mõjul, segunedes sageli ka kuradiga. — Ürgajast peale on peetud surnuid haiguste (→ Haigus) põhjustajaks. E-s paistab silma, et haiguste etioloogia ja kogu rahvameditsiin kannab kristlik-saksa pitserit. Mütoloogilisi haigusi on ainult painaja (←), kelleks peetakse surnut ja harilikumalt elavat inimest (pahatahtlikel või erootilisel põhjusil), halltõbi (←) ja katk (←), mis mõlemad esindavad selgesti iseseisvaid haigusvaimse. Iseloomustav on, et katk ja surm (←) langevad terminoloogiliseltki kokku. Selle kõrval esineb surm ka kristlik-saksa vikati- ja liivamehena (Liiva Annus, Mulla Madis jne.).

Kõige vähem algupäraselt ilmet on suutnud säilitada eesti nõiausk (→ Nõid, Nõidus), mis kat. usu vahetalitusel on omandanud siin

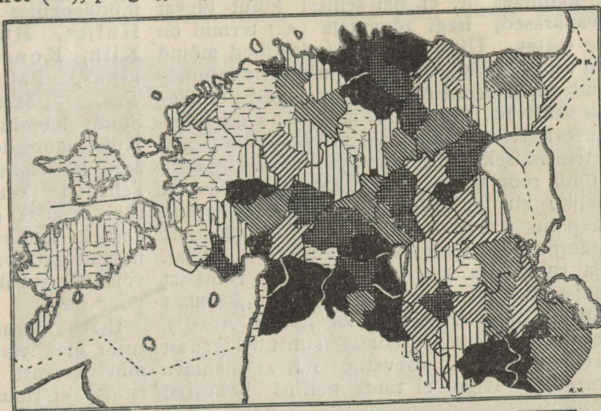
naabermais, nii E-ski liiguvad nõiad tuulispeana (←) ja soendina (←; vrd. Libahunt), saavad oma nõianooli surmama võõraid kariloomi (→ Lendva, Rabandus) ja lendavad tullejoana võõrast vara, vilja, piima jne. hankima [käivad „varavadajak“ (←), „tulutoojaks“ jne.]. Ka „teevad“ nõiad endale inimesekujulise olendi ja saavad kuradilt selle hinge, ostavad resp. leiavad Riia teelt karbis ussikesse või kauplevad kuradi enese endale varahankijaks; mõnikord on selleks majavaim. Nõid, tehtud ja elustatud olend, kurat, majavaim — kõik nad on sulanud orirahva teadvuses läbisegi üheks kujutelmaks, kelle nimedki (→ Kratt, Päär, Tont, Puuk) viitavad ilmselt saksa-rootsi mõjule. Vanem ja omapärasem on kujutelm, et nõia irdhing lendleb tullejoana, „käib tuli hännaks“ (←), pisuhännaks (←) või virmaliseks“ (→ Virmalised), millega alles hiljemini sekundaarselt ja võõraste eeskujude mõjul on seltsinud lennu eesmärgi tõlgendamine pahatahtlikuks varanduste hankimiseks.

Kaunis populaarsed on E-s germaanipärased hiid (←), kuna sangarite arengut pole reaalelu miljöö võimaldanud. Eesti hiid e. „vägimees“ (←) on ühel poolt nn. proportsioonifantaasia tuletatud seletus- ja võrdkuju, kes on tehtud igasuguste loodusmoodustiste

põhjustajaks (sängid, jäljed, vaod, kivid jne.), samuti suurte ehitiste, eriti kirikute meistriks. Teiselt poolt on ta liialdamis- ja fabuleerimistungist üleloomulikuks pausutatud inimlik vägilane suure kasvu, isu, une, suure jõu ja muudugi ka suurte tegudega, kes on projitseeritud nagu mingiks mehe ideaalkujuks ja ligineb sellisena juba heeroomõistele. Esineb ka hiide Saaremaa patriarhaalne „kuningas“ on Suur-Tõll (←), kel on naine Piret (←), poeg Noor-Tõll (kirglik pillimees) ja vend Leiger (←) Hiiumaal. Mandril, eriti ida pool, figureerib viikingite sangariaja mälestisena Kalevipoeg (←), kes Kreuzwald'i eepose sugestioonil on muutunud ülemaailseks lemmiknimeks ja kelle ümber on kontsentreeritud äärmiselt kirju koosseisuga muistendeid, muinasjutte ja legende. Kõige selle tõttu on Kalevipoja kuju moondunud väga segaseks ja isendale vasturääkivaks: ta on ühel hooil sõjaheros, vahel isegi kuningas, ja sealsamas ka hirmu fantasmagooria ja apokalüptiline koll-elajas, on naistega seikleval Don Juan ja on muinasjutuline printsesside päästja, on kultuurilooval demüürg (kündja, niitja, ehitaja) ja sealsamas mõttetult hävitaja, laastaja, lõhkuja, on kirikute ehitaja ja purustaja, on hiide vaenav Thor ja ka ise naivsevõitu rumal loodushiid vanapagan, on kuradiaheldaja Kristus ja on ise kavalusega aheldatud titaan või kurat (mitme motiivi rahvapärusus on väga kaheldav).

Sajandeid kestnud sakslaste ülemvõimu aeg on selgesti eesti usundilise loomingu degenererumise ajaks. Isegi ristiusk on saanud enamasti negatiivse ümbertõutuse. Kirik on olnud suurimaks ebaus suhteks. Kurat (←) kerkitab massiteadvuses kaugelt vägevamaks kui jumal (←), kes millegagi ei suuda demonstreerida tegelikult elus oma headust, õiglust ja armastust ning kelle jätab rahva loov fantaasia siis mingiks kõrvaliseks taevataadikese kujuks. Kurat seevastu paisub universaalkujuks, kes mahutab endasse igasugused kummitised, surnud, haldjad, hiid, varavedajad jne., soodustades kõigi nende olendite arengut ikka ja ikka enam negatiivses suunas. Paganliku ilme omandavad ka pühakud (→ Pühak), eriti Tõnn (←), kelle vahakuju või nukku hoitakse aidas vakakeses ja kellele tuuakse kui majavaimule ohvreid igasugusest uudest. Mulgimaal viiakse selliseid uude ohvreid taas Pell'ile (←) või „ahtmise“, s. t. ohverdamise kohta (→ Ahikotus). Veel XVI s. oli Tõnni-Pelli kultus üldine ja

kasulik äri, mis kihutas paljusid erasikuid ehitama kirikuid ja kabeleid, et saada endale toodavaid ohvreid. Palju siiram on selle kõrval juba Kraasna eestlaste ohvriloiming puhtpaganlikele „maajumalale“ [mitte maahaldjale (←), vaid „maarahva“ oma jumalale], kellele pereisa, „puhas inimene“, viib aianurka, sinna „puhtasse paika“, kadakapuhmakese alla kivile puhta südamega oma õllest jm. „kahja“ (→ Kahi), s. t. ohvrit. Paganlikuks

Eesti rahvaluule kohta kogutud andmete üldtühedus kihelkonniti (iga teade 1 punktiks arvatud).

on moondunud ka munk ~ muuk (←), apostel > poostel (←) jm. Hella andumuse ja kirka idealiseerimisega suhtutakse aga Maarjasse (←) ja Jeesusesse (←), kellesse on projitseeritud rahva tulevikuloosus. Kannataja Ema ja Lunastaja Poeg — nende saatus on olnud rahva hingele kõige omasem ja lähem ning on pannud värisema nende tundekeele hellalt harras lauluvärssideski.

Iga rahva algupäraseim ja veetlevaim maailm on rahvalaulud, kuna proosajutuperertuaar kannab haril. ikka enam-vähem rahvusvahelist ilmet. Muinasjuttude, muistendite ja naljandite uurijale on E. ometi erilisel huvitav selle tõttu, et siin pörkavad kokku kaks jutuvoolu — vene ja saksa. Ülekaal on selgesti lääne-euroopa repertuaaril, jutustamise oskuses ja väljendusvõimes seisavad aga esikohal just vene mõju alused setud, kuigi E-s pole kuski kujunenud sellist klassikalist stiili ja rikkalikku jututerminoloogiat nagu Venes. Loomajutte harrastatakse E-s kaunis vähe, grupeerumist tsüklistesse pole märgata sugugi, alles Kreuzwald on teinud populaarsemaks „reinuvader-rebase“ (ja sedagi „Reineke Fuchs'i“ eeskujul). Nõidusjutte seevastu on rohkuses. Eriti armastatakse jutte vaeslastest ja kurjast võorasemast päristütre, tugevast poisist, lollist

pojast, imevõimeist, imeasjust, imeelukaist, avitajaist loomist, loomaks, linnuks jm. moon-
dumisest, ussikuningast, truudusest ja ära-
andmisest, vaesusest ja ülekohtust jne.; küllalt
esinevad aga ka talupoisid kuningate väimees-
tena ja päris kuningapojad-tütred, kuna pea-
aegu kõikjale seesivad ikka ka muinasjuttude
päilapsed — vana kurat ise või mingi nõia-
moor, harvemini surm, jumal jt. Mitmed
Kreutzwaldi jutud nagu Tontla mets, Udu-
mäe kuningas jt. ei näi sellisel kujul olevat
rahvapärased, isegi rõugutaja (←) termin on
vähe tuttav. Üldse on kirjanduslikud mõjud
[eriti veel J. ja W. Grimm'i (←)] meie muinas-
juttude repertuaaris õige tugevad. Erilist tähele-
panu vääriavad legendid ja pedagoogilis-mo-
raalitseva sisuga jutud teatud käsu või keelu
illustreerimiseks, mis on valgunud E-sse oht-
rasti nii rooma- kui ka kr.-kat. repertuaarist.
Tegeliku elu raskusist hoolimata on viljeldud
väga palju naljandeid, mis tõendavad suurt
huumorimeelt traagilise saatusega rahval.
Sooja stümpaatia on võitnud lood rumalast
kuradist ehk „vanapaganas“ (←) ja „kavalast
Antsus“ (Lõuna-E-s tihti ka „Petja Ants“),
kelle ebaeetilistesse tegudesse suhtub kibedast
inferioorsustundest vaevatud rahvas nähtava
heameelega, nagu ei tunta eetilisi kohustisi
ka oma otseste „vanapaganate“ — parunite ja
pappide — vastu. „Kilplased“ (←) ja
„Kilplä“ (←) on terminoloogiliseltki alles
Kreutzwaldi-aegne kirjanduslik laen saksast,
kuid kilplastega analoogilisi naljandeid teab
rahvas küllalt ka oma kodusest miljööst:
hiidlasist, randlasist, mulkidest ja üldse naaber-
koha elanikest. Lõikavaima pilke aluseks on
saanud lollakad või liiderlikud vaimulikud,
keda tegelik elu ise alatas on esile tõst-
nud ja kes nõutavalt ideaalse ja tõeliselt nii
patuse elu liiga naeruväärse kontrasti tõttu
on ju igal pool rahvanalja märklauaks. Aga
ka vanatüdrukud, kohtlased kosilased, ihnus-
koid, lobasuud, laiskvorstid, petised, kelmid,
kerjused, rätsepad, rehspapid, kavalad sulased,
sellid, hantvärgid, huntsantsakad, soldatid, tu-
dengid ja professorid, linna- ja mõisasaksad,
setud, mustlased, juudid jm. pakuvad küllalt
ainet naljaks ja naeruks. — Eesti muisten-
did pildistavad peam. eespool-käsiteldud
usundilisi motiive. Eriti populaarsed on ku-
radi-, kodukäija-, krati-, näki- ja hiilood,
kuna tänapäevani kõige elujõulisemad on iga-
sugused jutud nõidusest (←), arstimisist, kummil-
telust, rahaaukudest (→ Rahaauk) ja loodus-
imedesist. Kultuurilooliselt suurt huvi pakuvad
muistendid sissidest, pardiajajaist, pohlakaist,
kirgestest (→ need) ja muist sõjarõvijaist,
Rootsi kuningast ja kindraleist, pelgupaika-
dest (←), katku- ja nälja-aegadest, kiriku ja
hariduse kahevõitlusest ebausuga jne. Ometi
on meil ajaloolise sisuga muistendeid võrdle-
misi vähem kui muil rahvail, kes oma ajaloolis-

kujundamisest on aktiivsemalt saanud osa
võtta. Seevastu on meil äärmise lopsaku-
sega viljeldud kohalugusid ühenduses iga-
suguste loodumoodustiste (←), ehitiste (←)
ja asulatega (eriti → Allikad, Hiis, Jõgi,
Järv, Kabel, Kirik, Kivi, Loss, Meri,
Mets, Mägi, Reomaa ja -vare, Ränd-
järv ja -puu, Soo). Sageli esinevad
muistendeis ka teatud loomad, linnud, kalad,
puud (→ need); mõned neist on saanud otse
mütoloogilise värvingu (→ Behemoth, Hunt,
Hüljes, Hütup, Kalasabalised, Karu,
Kilk, Konn, Madu, Merelehm, Nõgi-
kikas, Palunõid, Seinakoi, Sõnajalg,
Täi). Tekkelugudest populaarseim on
hundi loomine, küllalt teatakse neid aga ka
muist loomadest ja lindudest (eriti pääsuke-
sest ja vihmakullist), inimesest (←), taeva-
kehadest (kuu tõrvamine) ja kogu loodusest
(näit. kuidas siil okkad saanud, miks sipelgas
keskelt katkine, miks vähil silmad taga, miks
haavalehed värisevad, täi ja tingu c. saerde
võistlus, tubaka, suitsu, kaja, haigutuse tekki-
mine jne.).

Eesti rahvalaulude kolossaalselt suur reper-
tuaar oma värsimiljonitega jaguneb kahte vormi-
ltilt teravasti erinevasse rühma. Vanemad
laulud ei tunne salmeidjaotust ega lõppriimi,
mis on saanud tuntuks kirikulaulest ja rahva-
pärastunud alles XVIII, eriti veel XIX s. Saksa
miljööle lähemal seisvate teenijate, ametimeeste
ja käsitöölise kaudu on levinud paljud
saksa ballaadid, romansid jm. moes olev
luule, mida kobamisi on tõlgitud üsna abituse
eesti värsivormi. Uue ja vana poeetika sobi-
tamiskatseid dokumenteerib hulk toliaegselt
rahvapärastunud laule. Lõppriimiline nn.
uue rahvalaulu koduneb varemni Saare-
maal, kuna see mandril saavutab otustava
võidu alles XIX s. algupoolel ja keskpaiku
(setu rahvalaulikuile aga siiani veel võe-
ras). Seejuures ei tohi alahinnata ka juba
kooli, kunstluule ja eriti kõiksuguste trükitud
anonüümsete „laulikute“ kaasmõju. XIX s.
keskel ja lõpupoolel sepsitatakse paarisriimilisi
„vemmalvärse“ otse massiliselt. Sigib lopsa-
kas eepika, mehisealt robustne ja naturalistliku
sõnastusega, vastandiks varemale naiselikule
impressionistlikult õrnale lüürikale. Selle si-
uks on igaugune realistlikult nähtud elukoo-
mika, koduküla päevakajad, eriti armuasjad ja
ohjendamatu lori, aga ka sotsiaalsed ja kultuuri-
elu teemad, mis aja kajastusena on õige huvi-
tavad. Vene valitsuse ja saksa pappide-parunite
vastu on rohkesti harrastatud pamfeediiluulet. Ka
1905. a. revolutsioon ja Vabadussõda on leidnud
oma jäädvustuse paljudes vemmalvärssides. —
Sootuks teissuguse elurütmi ja elutempo atmo-
sfääri viivad meid nn. vanemad rahvalaulud,
mille väliseks tunnuseks on algriiim (→ Alli-
teratsioon, Assonants) ja mõtteline paral-
lelism (←). Vähe on siin pakitsevat aktiiv-

sust ja kiiresti edasitormavat sündmustikku — siin on staatilised pildid, aina korduval ja üksikasjus varieeruvad. Vähe on siin ka eepilist tegevust, domineerivad lüürlised meeleolud, argielu kogemused ja elamused. Ka orgaaniliselt teraviklike karaktereid, elavaid isikutüpe, nagu Kullervo, Lemminkäinen jt. soome rahvaluules, ei maali eesti meeleolutsevad värsivisandid, vaid skitseerivad tavaliselt ainult üksikmomente massi-inimese psüühis, eri kalduvusi ja omadusi, alateadvuse selgimatuid soove ja tunge, pakkudes seega uurimiseks suurepärast materjali just psühhoanalüütikule ja loominguprotessi jälgijale. Isegi tundeid ei usaldata siin hästi vallandada mässuliselt tormitsevaks kireks, vaid peidetakse neid argsi-vargsi võrdluste ja paralleelide maalimise, miljöö ja dispositioonide kirjelduse või koguni aimuste, mõistukõnede ja unenägude varju. Dissonantse pehmenitava melanchoolia sordiini all kirgastuvad nad tihti kosmiliseks harduseks. See on väriseva laululinnu hella ja sooja südame tukse, mis on suletud reaalelu kitsasse ja kõledasse vangipuuri ega pääse avarusse, vabadesse, vaid ainult unistusse, igatsusse, illusiooni. Juba oma rütmiltki on see üsna tasane ja tagasihoidlik: värsivärsi järel voorivad siin rahulikult šabloonilised neljajalgseid trohheused, mille monotoonust vaheldavad siin daktülotrohheused, tuletatud tihti lauliku poolt otse instinktiivselt rütmilistustamiseks mõningate kord- ja kiilsõnade või irdsilpide abil. Tavaliselt väidetakse küll, et eesti rahvalaulu värsimõõt (←) vastab nn. Kalevala värsimõõdule, s. t. baseerub esijoonese kvantiteedi e. silbipikkuse põhimõttel ühes sellega kaaskäiva skandeerimisega (←), kuid rahvapärane värsikäsitlus ja laulmisviis seda väidet täiesti ei toeta. Üsna olulisi kõikumisi on ka eri raioonide ettekandeviisi vahel. Soome värsimõõdule lähimad on Viru värsid. Lõuna-estis värsile iseloomustav on tsesuuriga poolitatud kaks taktirühma, mis jätab silpide arvule mõlemas rühmas teatavaid vabadusi. Skandeerimist võib eesti rahvalaulu ettekandes siin seal küll kohata, kuid see ei ole kristalliseerunud laulikute teadvuses mingiks selgeks normiks. Kõigiti tunnukse, et eesti ja eriti setu värsimõõt esindab Kalevala värsimõõdust vanemat ja veel selgimatut arenemisastet, mis puhul pole vist põhjust kõnelda degenererumisest, unumisest või vanema keelekuju hävimise segavast mõjust. Igatahes on eesti rahvalaulu värsile kui taktitervikule normaalsed 8 silbi

raamistikus järgmised rõhulised, alias rütmilised varieerumised:

- 2×2×2×2: kannel armas, kannel kallis;
 3+3+2 : söö karja — sineta karja;
 3+2+3 : mõtelge, mehed mõnused;
 2+3+3 : mehed mütsata mütravad.

Õigusega on juhitud tähelepanu eesti-soome värsimõõdu sarnasusele läti-leedu omaga. On leitud isegi mitmeid ühisjooni laulude sisus ja motiivistikus (mõned töö-, laste-, pulmalau-

Foto A. O. Väisänen.

Rühm setu laulik-neide.

lud jne.). Arheoloogiliselt on teada, et keskmisel rauaajal avaldub E-s ja siit edasi ka Soomes õige tugev balti mõju üldse, kuid selle rahvaluuleline pale on senini kahjuks selgitamata. Samuti on selgitamata, kuivõrt eesti-soome algriim sõltub germaani omast. Igatahes ulatuvad eesti laulutraditsioonid paganusaega, kuigi suur osa laulutüpe põlvneb kat. ajast nagu Soomes ja Lätiski (vrd. ka Lääne-Euroopas rahvaluule õitsengut u. 1300—1500 paiku), paljud aga veelgi hilisemast ajast. Setus on algriimilised „regivärsid“ veel tänini täiesti elujõulised ja uusi laule luuakse alataasa juurde, tavaliselt õige päevakajalise sisuga. Setu ja üldse Lõuna-E. (eriti Mulgimaa) raiooni kõrval teiseks tähtsaimaks laulude hälliks meil on Viru kultuurikeskus ühes Järva ja Harju naaberkkh-dega. Põnevaks probleemiks on Lääne-E. ja Saaremaa repertuaari saatus: kuigi herrnhuutlased (←) ja uuemad laulud on nõrgendanud siin osalise hävinguni vanema lauludeme, näikse lääneraioon koos Lääne-Pärnumaaga veel küllalt rikas laulumaa, kuna Saaremaal on vanem rahvalaul säilinud vähegi orgaanilisemalt ainult ida pool ja Muhus. Kahjuks on eesti rahvalaulude ajalugu senini vähe uuritud ja sedagi peam. soomlaste poolt ja soome huvides. Meie laulutüüpide tekkimise

Lääne-Eesti rahvaluule

aja, koha, levimisteede ja -tingimuste, algkuju ja edasiarengute täpsam määramine on alles tulevase uurimistöö teha.

Esimese eesti rahvalaulu trükkis Chr. Kelch (←) oma kroonikas 1695 (Jõrru! Jõrru! jooks Ma Tullen) ja järgmise J. A. Brand oma reisikirjus 1702 (Tulle tenne tütreken). A. W. Hupel (←) saadab neid J. G. v. Herder'ile (←), Chr. H. J. Schlegel (←) kogub ja tõlgib neid juba harda imetlusega. Aegamööda õpitakse järjest laiemalt hindama nende esteetiliselt ilu ja psühholoogiliselt väärtust, neist hakkavad järjest enam huvituma keelemehed, usundiloolased jt. Väga väärtuslikud on rahvalaulud meile lisaks kultuurilooliselt seisukohalt. Nad haaravad argielu massi-inimese elusaatuse hällist hauani kõigi selle pisisündmustega, igapäevse töö ja toiminguga, väikeste helgete rõõmude ja pidupäevadega, enam aga mustade murede ja valude, kibeduste ja pettumustega. See on rõhutatud rahva ajaloota ajajärgu igavesti püsiv ja liigutav elukroonika. Ei puudu siin ka katsed, liita üksikuid juhtumeid, kogemusi, mälestisi ja meeleolusid suuremaks nimetu lauliku autobiograafiliseks tsüklikuks, kuid neist pole kristalliseerunud selliseid „laulujakse“ nagu Karjalas: epilisest sündmustekitti on eesti hangunud ja aheldatud argielu pakkunud seks liiga vähe. Üsna meeldivad on ometi sellised nägemuspildid või omaaegse kultuurimiljöö kajastused, nagu Salmes (setude Kureneiu), Ilmatütar, Kuldneiu, Suur tamm, Imed ja otse põrutavad oma tundetugevusega Kalmuneiu, Toomas, Mai, Suisa suud, Palju tütreid, Tütar vette, Ema haul, Palve sakstele, Kättemaks sakstele, Ori taevas, Ilma parandamine, Sõjalaul ja terved sajad teised motiivid laulus ja unelusist, rõõmust ja muredest, tööst ja kannatusist. Mitte asjata pole iseloomustatud eesti rahvalaulu üldilmet naiselikuks tüürrikaks. Tõepoolest domineerib siin naiselik meeleolutsemine ja passiivne vastupanu eluraskuste pealetungile, süübitimine enam sissepoole — elamusisse, kui väljapoole — tegevusse ja vastuataaki. Naised on ühtlasi eesti rahvalaulu peamised leelutajad oma koduses ja perekondlikus elus, kuna väliselu kirjeldusis ja rohkeis töölaules ei tohi alahinnata ka meeste kaasloomingut. Ühised hetked talgul, õitsil, küigel, kõrtsis, tähtsamal aastal ja elu tähtpäevil, kõige enam aga pulmas on meelitanud üksteise võidu kaasitama (←) nii naisi kui mehi. Siin tõuseb tuju ja vallatus-

lust, siin luuletatakse juba ka huumoriküllaseid nalja- ja pilkelaule, tehakse vigureid ja mänge, lüüakse tantsulugusid. Need on aga ainult episoodid, nagu poolelijäävad katkendid ja killud elu lõpmatus hädaorus. Pulmad vaevalt möödas, juba noorik ahastab kurja ämma või joodiku mehe pärast või leiab peagi lesepõlves, samuti nagu ahastab vaeslaps, kurdab kodutu, ohkab teo-ori. Sellises masendavas miljöös paisub just laul asendatamatuks hingeliseks teguriks lohutajana ja julgustajana elus, aga ka kõrgeväärtusliku luulekompensatsioonina sellele, millest tegelikus elus oli ilma jäänud. Ja meile muutub järjest arusaadavamaks rahvalaulu võimas elujõud läbi sajandite ja otse eluvajalikus maa-rahva kümnetele kannataja-generatsioonidele. Ning eesti Ilulaul, see tõlgendab juba nii kirgast ja hella andumust neitsilikult puhtale luule-rõõmule, milliseni pole jõudnud mitte kõik meie naabrid ega omaaegne võimutsevki kiht.

[H. Neus, *Ehstnische Volkslieder*, 1850—52; Fr. R. Kreutzwald, *Eestirahva ennemuistsed jutud*, 1866; J. B. Holzmayer, *Osiliana*, 1872; F. J. Wiedemann, *Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten*, 1876; M. Veske, *Besti rahvalaulud*, 2 k., 1879—83; J. Hurt, *Vana kannel*, 2 k., 1875—86; samalt, *Setukeste laulud*, 3 k., 1904—07; L. A. v. Schroeder, *Die Hochzeitsbräuche der Esten*, 1887; samalt, *Germanische Elben und Götter beim Estenvolke*, 1906; O. A. F. Mustonen, *Vihukene eesti rahva laulusid*, 1893; O. Kalts, *Lutsi maarahvas*, 1894; samalt, 80 *Lutsi maarahva muinasjuttu*, 1900; samalt, *Kraasna maarahvas*, 1903; M. J. Eisen, *Besti mütoloogia*, 4 k., 1919—26; samalt, *Kalevipoja eisiisad*, 1910; samalt, *Tõll ja ta sugu*, 1927; samalt, *Besti vanasõnad*, 1929; samalt, *Meie jõulud*, 1931; A. Aarne, *Estnische Märchen- und Sagenvarianten*, 1918; samalt, *Das estnisch-ingermanländische Maie-Lied*, 1922; K. Krohn, *Soome-eesti vanast rahvalaulust*, 1924; samalt, *Kalevalastudien*, 6 k., 1924—28; O. Loorits, *Liivi rahva usund*, 3 k., 1926—28; samalt, *Estnische Volksdichtung und Mythologie*, 1932; samalt, *Eesti rahvausundi maailmavaade*, 1932; E. Laugaste, *Die estnischen Vogelstim-mendeutungen*, 1931; *Eesti Rahvalaulud*, I—II, 1926—32; *Opetatud E. Seltsi Toimetused ja Aastaraamatud*; *ajakiri „E. Kirjandus“* 1906 j.; koguteos „*Vanavara vallast*“, 1932.] O. L.

Äratrükk „Eesti Entsüklopeediast“, II kd.

K. Mattieseni trükikoda o./ü. Tartu, 1933.

A-8580